

یادی از انتشارات "میر" مسکو

پیمان مرشد

مقدمه:

از اندک رویدادهای خوبی که در دوران اتحاد جماهیر شوروی رخ داد، یکی تاسیس انتشارات کم نظریه "میر" مسکو بود. در این معرفی، واژه "اندک" قابل تاکید و "خوب" و "کم نظریه" هم قابل تفسیر هستند اما در هر حال، این ناشر با شیوه تازه‌ای که در پیش داشت در زمان خود توانست تاثیری فراموش نشدنی بر آموزش علاقه‌مندان به دانش (در هر سطحی) بگذارد. البته گستره فعالیت "میر" بسیار متنوع بود و از سرفصل‌های ایدئولوژیک گرفته تا علوم تجربی، ریاضیات و ادبیات را شامل می‌گشت. پرداختن به همه این جنبه‌ها، نه در مجال این نوشه است و نه در توان این نگارنده. بنابراین تمرکز نوشه‌های حاضر (اگر تمرکزی داشته باشد) تنها بر جنبه علمی کار آن و به ویژه در زمینه ریاضی و فیزیک خواهد بود.

صحبت از انتشارات میر مسکو، سفری به گذشته و روایت از عنوانیست که تا فراموش شدن کاملش، شاید چند گامی بیشتر نمانده باشد. میر در حدود هفتاد سال پیش تاسیس شد. به سرعت در آسمان نشریات علمی زمان خود درخشید و به دلایل گوناگونی (که طبیعتاً یکی از عمدۀ ترینشان می‌تواند فروپاشی شوروی سوسیالیستی در سال ۱۹۹۱ باشد) اکنون دیگر به دشواری می‌توان کوچکترین رد و نشانی از آن در کتاب فروشی‌ها یافت. از خود می‌پرسم که با گذشت اینهمه سال، اکنون چه جای صحبت و یادآوری از آن است؟ چرا از نشریه‌های علمی در همین روزها سخن نگوییم؟ چه نیاز است که اکنون را رها کرده، به دل گذشته برویم و غبار زمان از آن کنار زیم؟ اما راه این انتشارات، ارزش این یادآوری را خواهد داشت. اصلاً اگر توضیحات زیبا، روان و ساده از موضوع‌های علمی را از یکسو در نظر گرفته و آن را قطع می‌دادیم با دقت علمی و نگرش تیزینانه، آنچه باقی می‌ماند انتشارات "میر" بود. و از این دست ویژگی‌های است که نامش را همچنان در ذهن این نگارنده برجسته و متمایز نگاه می‌دارد.

یک شاخ که میوه‌ای دهد تر..... بهتر ز هزار باغ بی بر

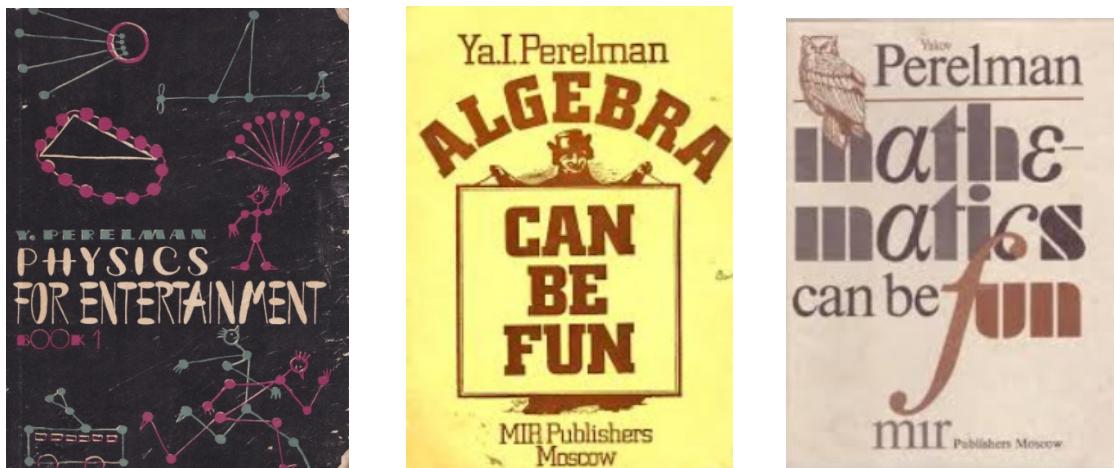
یک صفحه پر از خلاصه‌ی شوق بهتر ز دو صد کتاب بی ذوق
(امیرخسرو دهلوی)

جدای از این، میر تقریباً از چهل سال پیش (و به همراه برخی جریان‌های فکری) به ایران نیز راه یافت و در این محدوده زمانی، کمتر

کسی را می‌توان یافت که به موضوع‌های علمی (در هر سطحی) علاقه مند بوده باشد و به نوعی با کتابهای این ناشر برخورد نکرده باشد (هرچند که حتی با نام آن هم آشنا نباشد). به بیان دیگر، هم نشناختن دشوار است و هم خاطره‌هایش (دست کم برای یک یا دو نسل) در یاد ماندنی.

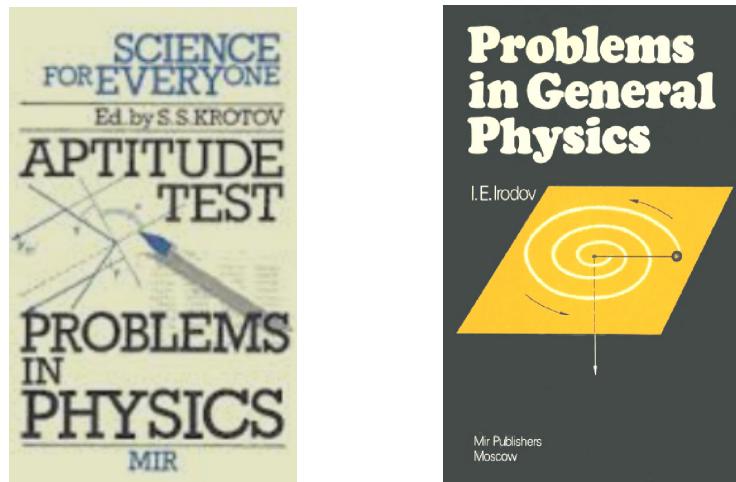
چنان که اشاره شد، "میر" در دوران حیات اتحاد جماهیر شوروی شکل گرفت و انتشاراتی دولتی بود. همین به آن امکان می‌داد تا بتواند کتابهایش را ارزانتر و سریع‌تر راهی گوشه و کنار جهان کند. علاوه بر قیمت مناسب که دسترسی به آنها را آسان‌تر می‌کرد، کتابهای علمی این ناشر معمولاً (و به لطف نویسنده‌گان خوش‌ذوق و نامداری که با آن همکاری می‌کردند) دارای محتوای خوب و سطحی فراتر از انتظار (چه در زمان خود و چه در حال حاضر) بود. و مهمتر از همه، این نگرش که دانش می‌تواند دقیق و در عین حال لذت‌بخش باشد، در آنها به نوعی فرهنگ بدل شده بود. فرهنگی که بعدها توسط افرادی همچون مارتین گاردنر (و یا در ایران، زنده یاد پرویز شهریاری) و بسیاران دیگر دنبال شد.

اما آغاز این فرهنگ را در کتابهای انتشارات میر می‌توان یافت و یکی از خاطره سازان این نگرش (که بر خلاف سرنوشت تاریک خود^[1] توансست لحظه‌هایی روشن برای خوانندگان رقم زد)، یا کو پرلمن^[a] بود. از جمله کارهای مانند گار این دانشمند، مجموعه دو جلدی "فیزیک برای سرگرمی" بود که پس از اقبال فراوان در شوروی، به سرعت به زبانهای دیگر (از جمله انگلیسی، آلمانی، فرانسوی، هندی و حتی فارسی و عربی) هم ترجمه شد. مجموعه‌ای با نشر دلنیشین، نوآورانه و تقریباً همه‌پستند که هم نام پرلمن را بر سر زبانها می‌انداخت و هم انتشارات میر را. در کنار آن موقفيت، میر اقدام به ترجمه و نشر دیگر مجموعه‌های این نویسنده در زمینه ریاضی و ستاره‌شناسی هم کرد. پرلمن در این راه (به گفته‌ی خودش) تلاش می‌کند تا با نگاهی متفاوت به موضوعات عمومی فیزیک و ریاضی پردازد. به همین سبب از چهارچوب رایج نگارش علمی خارج می‌شود، زبانی رنگارنگ برگزیده و روایت علمی را با انواع حکایت‌ها، آزمایشها، مثالها، طرح پارادوکس‌ها و حتی ادبیات کلاسیک در هم می‌آمیزد.

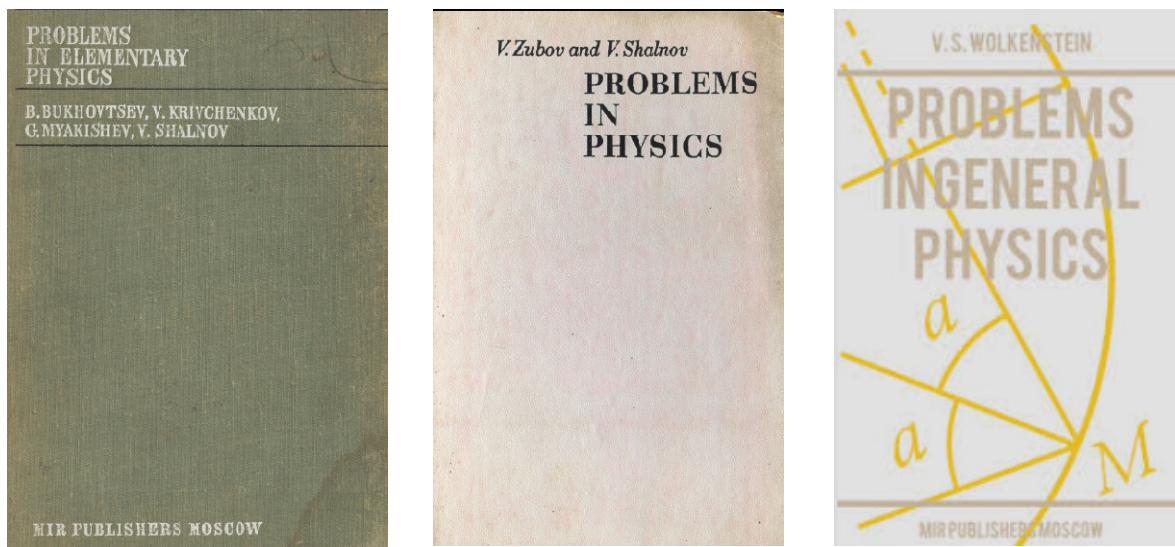
این کتابهای زیبا، امروزه شاید ناآشنا و متعلق به گذشته باشند اما نسل جوان‌تر نیز دورادور با کتابهای این ناشر آشنا هستند. مثلاً

دانشجویان ریاضی و مهندسی احتمالاً کتاب حساب ایساک مارون [b] را بشناسند. یا دانش آموزان علاقه مند به فیزیک (به ویژه در زمینه المپیاد)، حتماً با کتابهای مشهور "مسائل فیزیک عمومی" (نوشته ایرودو夫 [c]) و "مسائل برگریده فیزیک" (یا APTITUDE) آشنا هستند. آری، همه این کتابها (که علاوه بر ایران، در بسیاری از کشورهای جهان همچنان تدریس می شوند) از انتشارات میر بودند.

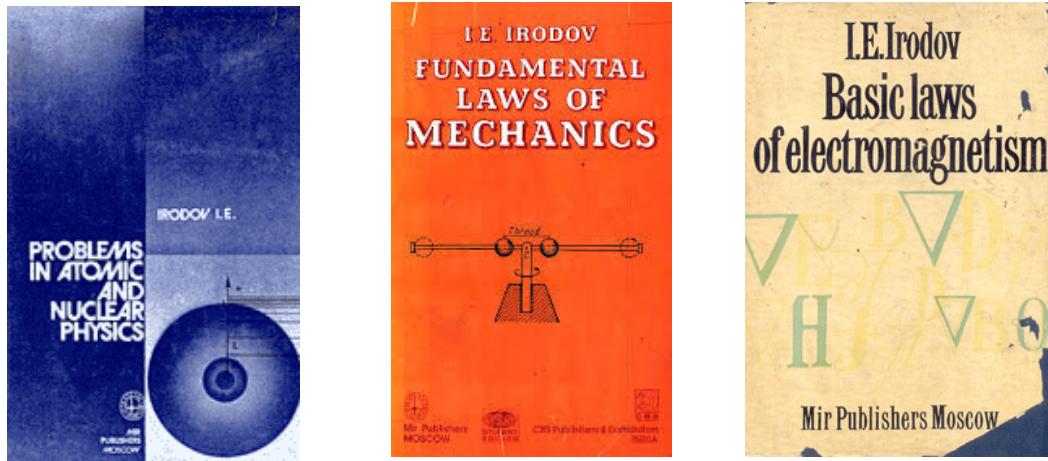
کتاب مسائل برگریده فیزیک (به ویراستاری کروتوف [d]) شامل پرسش های برگریده مسابقات داخلی شوروی بود (بجز پرسش های ستاره دار که به شکل گروهی تالیف شده بود) و تلاش نویسنده کانش بر آن بود تا مجموعه ای باشد که هم برای شرکت کنندگان در المپیاد قابل استفاده باشد و هم برای علاقه مندان به فیزیک و آموزگاران. این مجموعه از سوی نویسنده کانش به ایساک کیکین [e] (فیزیکدان بر جسته روسی) تقدیم شد. ایساک کیکین (که او هم کتابهایی در انتشارات میر دارد، برای سالها سرپرستی کمیته المپیاد شوروی را بر عهده داشت و همچنین در دهه هفتاد و به همراه کولموگروف [f] (ریاضیدان بر جسته روسی) نشریه Kvant (به فارسی: کوانتم) را منتشر می ساخت که نشریه ای بسیار معروف بود در زمینه ریاضیات و فیزیک و به منظور عمومی ساختن دانش [۲].

باری، کتابی بسیار زیبا و با ارزش بود/هست و انتشارات میر از این دست کتابها کم نداشت. هر چند که بجز تعداد محدودی از آنها در ایران ترجمه و یا شناخته نشد.

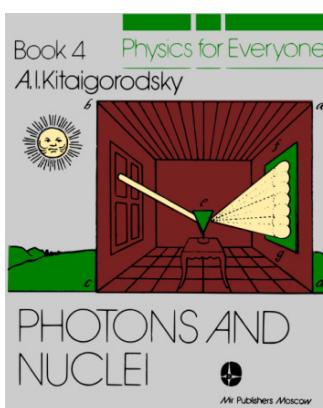
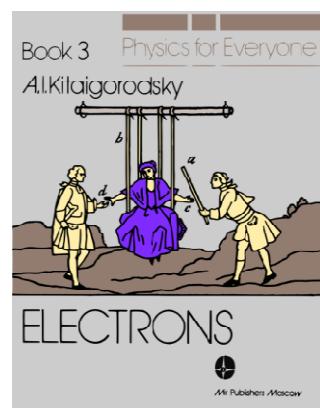
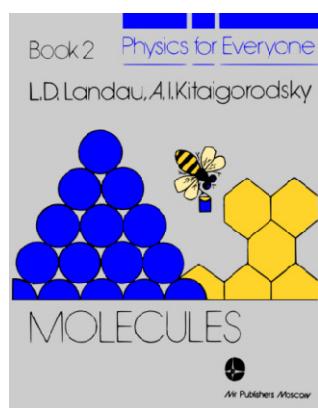
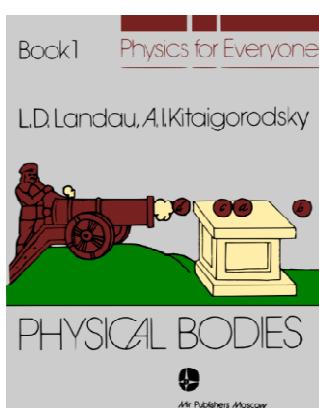
کتاب "مسائل فیزیک عمومی" ایرودو夫 نیز به لحاظ سطح علمی و شهرت فراگیر، وضع مشابهی داشت. با این حال، نباید فراموش کرد که ایرودو夫 تالیف‌های مهمتر دیگری نیز داشت که هرچند ممکن است امروزه یافتنشان همچون کوکاکولا در بیابان دشوار باشد

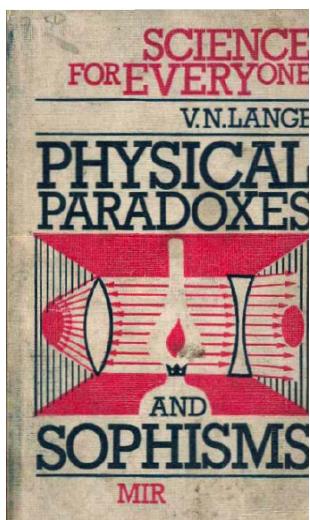
اما این به هیچ وجه از ارزش فراوانشان نمی‌کاهد.

و انتشارات میر سرشار بود از نویسنده‌گان بر جسته و کتابهای قابل توجه. نمونه دیگری مجموعه چهار جلدی "فیزیک برای همه" نوشته لانداؤ [g] و آ.کیتاگارودسکی [h] بود. در مقدمه آن آمده است:

...اولین پرسشی که در نخستین آشنازی با این کتاب برای هر کس مطرح می‌شود این است که "برای همه" چه معنی دارد و برای کیست؟ البته در این نامگذاری قدری مبالغه شده است. این کتاب می‌تواند اولین کتاب فیزیک شما باشد و حتی برای آن کسانی که فیزیک را به عنوان رشته تخصص خود برگزیده‌اند نیز می‌تواند مفید واقع شود. ما کوشیده‌ایم که این کتاب را به زبانی سهل و ساده بنویسیم. ضمناً محض تعریف و سرگرمی از این دریغ نکرده‌ایم که با خواننده کمی هم شوخي بکنیم. ولی از همه اینها نباید چنین برداشت شود که کتاب "فیزیک برای همه"ی ما کتاب آسانیست. بسیاری از صفحات آن را باید چندین بار با دقت خواند. برای درک فیزیک، باید چه بسا عمیقاً و با شدت به تفکر پرداخت...

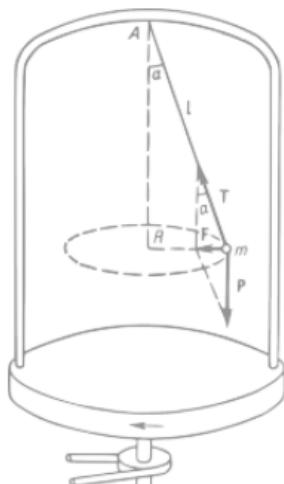

و یا کتاب "پارادوکس و سفسطه های فیزیکی" که با به میان آوردن بحث هایی به ظاهر ساده و استدلالهایی بحث برانگیز، خواننده را با نتایجی متناقض رو برو می ساخت. ذهن کنگکاو را به مبارزه ای دعوت می کند که در آن یا می باید تسلیم نتیجه های عجیب (و البته ناصحیح) شد یا کوشید و خطای استدلالها را یافت. هر چند ممکن است چنین بحث هایی در امتحانها و کنکورها مورد پرسش نباشد اما مسلمانه کس (و با هر سطحی از معلومات) می تواند بخش های مغایر، جذاب و آموزنده ای در آن بیابد. برای نمونه، دو مورد (از بخش نخست کتاب) را اینجا می آورم:

۱- قانون گرانش، به شکل $F = G \frac{m_1 m_2}{R^2}$ نگاشته می شود. این رابطه نشان می دهد که اگر فاصله به سمت صفر میل کند، مقدار نیرو به سمت بی نهایت خواهد رفت. پس وقتی روی صندلی می نشینیم، نیروها (در محل تماس) به سمت بی نهایت میل می کند. بنابراین چگونه می توانیم با نیرویی اندک و بدون زحمت اضافه، مجددا از روی صندلی برخیزیم؟

۲- دانش آموzan با آونگ مخروطی آشنا هستند. اگر آونگ با سرعت زاویه ای ω به چرخش درآید، به میزان α از راستای قائم منحرف خواهد شد. در این حالت، به جرم m ، تنها دو نیروی "وزن" و "کشش نخ" وارد می شود و برای یافتن رابطه میان ω و α (که در اغلب کتابهای مرجع فیزیک هم وجود دارد) می باید معادلات تعادل را برای جرم m نوشت (طول نخ آونگ l است). اولا جسم در راستای قائم دارای تعادل است. پس داریم :

$$T \cdot \cos \alpha = P = mg$$

در صفحه افق، جسم دارای حرکت دورانیست و مولفه افقی کشش نخ (F)، نیروی مرکزگرا (برای حرکت دورانی جسم) را فراهم خواهد کرد. پس:

$$T \cdot \sin \alpha = F = m \cdot (\overbrace{l \cdot \sin \alpha}^R) \cdot \omega^2$$

و نهایتا با تقسیم این دو رابطه (و حذف نیروی کشش نخ) خواهیم داشت:

$$\cos \alpha = \frac{g}{l \cdot \omega^2}$$

حال آن را با مقدارهای عددی بیازماییم. طول نخ آونگ را ۰.۲ متر و سرعت چرخش دستگاه را نیز 3.5 Rad/S در نظر می گیریم (و $g \cong 9.8 \text{ m/s}^2$). بنابراین برای زاویه انحراف آونگ خواهیم داشت:

$$\cos \alpha = \frac{9.8}{0.2(3.5)^2} = 4$$

اما این ممکن نیست! کسینوس زاویه نمی تواند بزرگتر از واحد باشد. پس میزان انحراف آونگ مخروطی چقدر است و چرا چنین نتیجه ای حاصل شد؟ در این میان ریاضی مقصراست یا فیزیک [۳]؟

فرصت پرداختن به همه عنوان ها نیست. اما چنین کتابهایی بود که در روزگاری نه چندان دور، نام "میر" را برویترین کتاب فروشی ها

می نشاند. محافل علمی را رونق می داد و خوانندگان معمولی را هم به دانش علاقه مند می کرد.

با انحلال اتحاد جماهیر شوروی، پشتونه مالی اصلی این ناشر نیز از میان رفت، فعالیت هایش تا مرز تعطیلی کاهش یافت و ابزارها و مغازه های فروش کتاب های دست دوم در گوش و کنار جهان میزبان تازه کتاب هایش شدند. حالا از "میر" تنها آدرسی در یکی از کوچه های مسکو باقیست و یادی در ذهن دانش آموختگان دیروز و از صد ها عنوان کتاب علمی این ناشر (که مشتی نمونه خروار آن در صفحات بعدی آورده شده) تنها محدودی در کتاب فروشی های قدیمی و یا بر روی اینترنت باقی مانده اند.

هر چند کتاب های علمی "میر" (حتی خاک خوره و یا پاره)، هنوز چنگی به دل و به خاطرات هستند و هر چند چشم از ندیدن (یا کم دیدن) این دست کتاب ها در بازارهای امروزی خسته است اما این گفته ها به منظور تبلیغات نبود. مقصود، تنها یادی و نگاهیست به یکی از درخشانترین نامها در تاریخ انتشارات علمی و البته سبب خوشحالی خواهد بود اگر این نوشه موجب آشنازی بیشتر خوانندگان و یا انگیزه ای برای ترجمه و بازنشر اینگونه کتابها شده باشد.

اسمهای خاص:

[a] Y. Perelman	[e] I. Kikoin
[b] I. A. Maron	[f] A. Kolmogorov
[c] I. E. Irodov	[g] L.D. Landau
[d] S. S. Krotov	[h] A. I. Kitaigorodsky

پی نوشت:

[۱] یا کو پرلمان، در سال ۱۹۴۲ و در جریان محاصره طولانی لینین گراد توسط ارتش آلمان نازی، از گرسنگی جان خود را از دست داد.

[۲] ماهنامه Kvant از سال ۱۹۷۰ آغاز به کار کرد. در سال ۱۹۹۸ گزیده ای از مطالب آن توسط انجمن ریاضی آمریکا (AMS) با عنوان Kvant Selecta ترجمه و در چندین جلد منتشر شد.

[۳] "ریاضیات مقصیر است یا فیزیک" نام مقاله ای از محمد باقری (آشتی با ریاضیات- مرداد ۱۳۶۳) بود که با همین پرسش پیوند داشت و در پایگاه اینترنتی ایشان نیز در دسترس است: http://www.mb-kushyar.com/articles_tf_riazi.htm

